LA PÀTRIA A TRAVÉS DEL POBLE: VISIÓ VERDAGUERIANA DEL FOLKLORE

Ramon Miró

Desenrotllem aquest treball d'aproximació en dues parts, la primera de caràcter més analític, en què considerem el material amb valor folklòric que Verdaguer aplegà o reuní, i la segona de caràcter més sintètic, en què intentem enquadrar el paper del Folklore en el seu pensament, en la seva obra i en el moment històric en què visqué.

1. Verdaguer com a folklorista

Cap al final de la seva vida, Verdaguer publica alguns articles netament folklòrics i prepara una part del material recollit de la tradició oral per a publicar-lo a l'estil dels altres folkloristes catalans, alhora que anima alguns joves deixebles a seguir aquest camí. La seva tasca anterior de recollida oral i d'obra escrita sobre Folklore havia estat prou intensa, però encarada envers un ús molt més dinàmic que la publicació de reculls folklòrics. Considerem en aquesta primera part l'abast de la recollida feta per Verdaguer a través de dues fonts, escrites i orals:

a) fonts escrites

Jacint Verdaguer reuní durant la seva vida una biblioteca prou important (entre 4000 i 5000 obres —entre llibres i fulletons—), la major part de la qual es conserva actualment a la Biblioteca de Catalunya. Comprèn obres en català, castellà, francès, italià, llatí, provençal i en alguna altra llengua. A més del català, únic idioma que Verdaguer sent com a propi,[1] i del castellà, usat en el tracte amb els Comillas i epistolarment amb escriptors de parla castellana, sembla que dominava bé el francès (almenys a nivell de lector, per la quantitat de llibres francesos que conté la seva biblioteca) i el llatí, i tenia un cert domini lector del provençal i l'italià (aquest últim i el llatí per la ma-

* Agraïm la lectura i els consells que sobre el present treball ens han donat Joaquim Molas i Isidor Cònsul. Uns ens han servit per temperar el to d'algunes afirmacions i, sobretot, per constatar que l'anomenat «vigatanisme» ve a ser com la part més visible —i més directament viscuda per Verdaguer— d'un corrent molt més ampli, talment un iceberg. Els altres, per refermar-nos en unes intuïcions que havíem anat consolidant al llarg del treball.

Som conscients que tot intent de «reconstrucció o interpretació» globalitzadores estableix una jerarquització de les dades que hi entren en joc, i a l'autor li pertoca acceptar-ne el risc.

teixa condició d'eclesiàstic). Fóra excessiu, creiem, allargar el ventall d'accessibilitat a les altres llengües, i el reduït nombre de llibres que en posseí és un signe clar de no accessibilitat.

Els llibres conservats a la Biblioteca de Catalunya més algun que podem afegir-hi en ser citat a l'epistolari o en algun estudi resulten una mostra significativa i suficient.[2]

Consignar en cada cas la procedència (en la confrontació dels llibres conservats amb els llibres citats a l'epistolari, fruit d'intercanvis) podria donar alguna orientació sobre l'interès de Verdaguer envers les diferents obres, però ja d'entrada les possibilitats de classificació se'ns presenten massa complexes i sovint les dades resultarien imprecises (llibres procedents d'intercanvi sollicitat / acceptat —de grat / per cortesia—, per relació d'afinitat professional com a eclesiàstic / literat; llibres adquirits —guanyats / comprats—).

Tot i negligir aquest pas, no ens resulta pas un treball fàcil la classificació de les obres d'interès folklòric. Hi ha molts llibres que, sense ser obra de folkloristes, proporcionen material folklòric important, fins i tot sense ser-ne llur intenció en absolut. Per aquesta raó intentem una classificació des de tres camps diferents (Religió, Literatura i Història) envers el Folklore, i després considerem les obres d'aquest últim camp a través del sistema de classificació de Rossend Serra i Pagès, simplificat.[4]

La temàtica religiosa és la temàtica dominant a la seva biblioteca. Deixant de banda els llibres de moral, d'espiritualitat, de dogmàtica i bíblics,[5] ens interessen més els llibres oracionals, d'història de santuaris o d'imatges, de biografia de sants i de catequesi, com a obres amb material vàlid des del punt de vista del Folklore; i el nombre d'obres d'aquest tipus que aplegà és prou important.[6]

Hem fet un recompte a partir dels títols i, tot i que les xifres poden variar una mica (ex. respecte a la llengua, quan pel títol no pot precisar-se), el resultat és significatiu.

RELIGIÓ	en català	en castellà	en francès	d'altres
Novenes (i vuitades, septenaris, triduus)	85	54	4	
Sermonaris	3	2		
i sermons	1	2		
Catecismes i tractats de doctrina cristiana	7	7	5	
Històries de santuaris i d'altres llocs de culte	14	30	4	
Biografies de sants, la Verge i Crist	30	71	32	
Devocionaris i oracions		7	4	

* La separació serveix per marcar un major acostament al Folklore.

Llegendari de sants, d'imatges, ...	8	5	7	
Llibres de màximes o de sentències		9	1	
Franselm (i Venturós pelegrí)	5(i 1)			
Goigs	2	2		
Himnes	2	4	2	
Càntics	3	10	27	1 (en italià)

A les novenes i a les històries de santuaris és molt probable que hi figurin els goigs a la devoció o a l'advocació mariana a qui estan dedicades, així com la narració de la tradició o llegenda de la imatge, de la construcció del santuari, etc.

Entre vides i llegendes de sants, en resulta un nombre crescut que confirma la predilecció de Verdaguer per aquest tipus de temàtica. Quant a les últimes, més acostades a la temàtica folklòrica, tenia entre d'altres la *Llegenda àuria* de Jaume de Varàgine (la col·lecció medieval de vides de sants més important) i el *Flos Sanctorum* en una edició de Pedro de Ribadeneyra.[7]

Dels llibres de màximes i sentències religioses, gènere que ajudava a la popularització de normes morals, destaca un llibre de sentències tretes de les sagrades escriptures, tres llibres de màximes de sant Francesc d'Assís i un de sant Vicent de Paül. I dels llibres d'ensenyament de les primeres lletres amb orientació religiosa té alguns exemplars del franselm tradicional, un exemplar de *El venturós pelegrí* i algun exemplar del *Nou fra Anselm* escrit pel seu amic, mossèn Jaume Collell.[8]

La poesia religiosa popular o popularitzada és també un gènere valorat per Verdaguer, i reuní un bon nombre d'exemplars entre reculls de goigs, d'himnes i de càntics. El nombre de fulls de goigs que figura en el quadre és molt poc representatiu, ja que en diferents ocasions Verdaguer diu que en col·lecciona i en demana als seus amics, i només els que ell va escriure ja sumen una vintena. Sembla que avui la col·lecció de goigs verdagueriana es troba dispersada i en part destruïda.[9] Quant als volums de càntics, la constatació més important és l'elevat nombre de reculls procedents de l'estat francès.

Des de la literatura. Un bon nombre d'aquestes obres provenen d'intercanvis amb altres literats. De les adquirides, hi ha alguna presència i alguna absència significatives: presència d'obres dels romàntics francesos més importants (destaquen Victor Hugo amb més de dotze obres —Cardona parla de divuit volums— i Lamartine unes vuit), absència d'obres del naturalisme francès.

La graduació que considerem és la següent:

LITERATURA	en català	en castellà	en francès	d'altres
Certàmens poètics	29 (o més)	29		
Balada	4	1		
Èpica (i romancer)	8	8	1	
Contes i novella de temàtica popular	9	3		
Màximes	1		2	
Almanacs i/o calendaris	22	34		7 (en occità)
«Literatura popular»:				
a) teatre (entremès, sainet, ...)	10			
b) romanços (i pamflets popularitzats)	10			
c) narrativa breu popular	4			

En aquesta temàtica és molt difícil marcar la frontera entre els gèneres de poesia i narrativa cultes i les popularitzacions que se'n fa. En poesia hem considerat els estrofismes que assenyalen aquesta tendència (balada i romanç),[10] i, en el cas de la narrativa, les obres que avui es consideren d'interès en Folklore, com els quadres de costums d'Emili i Vilanova, les *Escenes de la vida pagesa* de Joaquim Riera i Bertran, *Vigatans i botiflers* novella històrica de Maria de Bell-lloc, llibres de cavalleria (el *Partinobles*, la *Tragèdia de Lançalot* de mossèn Gras) etc. Quant als llibres de màximes —la inclusió dels quals només pot ser basada en el gènere, puix que el registre és culte—, hem considerat aquí dos volums de màximes de la Rouchefoucauld i el *Ramellet de proverbis* de Justí Pepratx.

Obres més acostades a la literatura oral i, per tant, de més interès per al Folklore, serien els almanacs o calendaris, amb miscel·lànies de temàtica ben variada. I ja dins el que podríem considerar «literatura popular», la primera apreciació és que totes les obres són en català (i només en el cas d'algun sainet, bilingüe). Deu peces teatrals breus: l'*Entremès de un aprenent de sabater*, dos sainets de Josep Robrenyo —*La calumnia descubierta o an Batista y la Carmeta* (estrenada el 12-2-1833) i *Mossèn Anton en las montañas de Montseny* (estr. juny 1822)—, un de Francesc Renart i Arús —*La casa de les despeses* (estr. 7 gener 1833)—, dues obres de teatre religiós tradicional —*Comedia del fill pròdich i La gran tragedia de la Passió*— i algun sainet burlesc —*Sainet d'en Baldufa, L'estudiant magich. Sainete nou* i *Sainete nou del señó Rectó*—.

Deu obres més, entre romanços de relació, diàlegs i pamflets popularitzats: *Relació del que feu lo llamp, Cansó nova, Segona part de Nelo el Tripero, Diálogo entre sogra y nora, Diàlogo divertit, en Pau y la Pepa,* diàleg en idioma català, *Cansó de la Passió y mort de Jesucrist* i tres pamflets antili-

berals —*Enterro de la constitució de Cadiz, Conversa entre un pagés y lo Sr. Rector i Segona conversa del Isidro ab lo Sr. Rector* (de Fr. Jaume Pontí i Vilaró)—.[11]

I quatre reculls de narrativa breu: un llibre de faules d'Isop, dos exemplars del *Primer llibret de faulas* (1888) de Felip Jacint Sala i el *Recull de eximplis e miracles, gestes, faules e altres lligendes, ordenades per A B C* (a cura de Marià Aguiló i Fuster), de narrativa medieval.

De la Història. D'una part es relacionen amb el Folklore obres de temàtica històrico-religiosa (històries de santuaris, biografies de sants i pas a les llegendes de sants) i històrico-literària (l'èpica, el romancer històric, els textos populars de narrativa breu gairebé immemorials —faules, eximplis—) ja considerades als dos apartats anteriors.

De l'altra part, tenim un ventall d'obres d'història prou variat, des de llibres d'història general[12] a llegendes històriques,[13] passant per històries de ciutats i poblacions (en especial, de Catalunya), episodis històrics i biografies.[14]

Cal comptar també les guies (prop d'un centenar) com a font potencial d'informació sobre tradicions, llegendes, costums, etc; i els llibres de viatges, dels quals destaquem els volums de Pau Piferrer i Josep Mª Quadrado, de *Recuerdos y bellezas de España*. I encara les obres de legislació, que ens porten al costumari folklòric; són obres catalanes i hi ha des de les grans recopilacions medievals (*Usatges de Barcelona, Furs de València*) fins a llibres de cerimonials i privilegis (*Lo llibre vert de Manresa* —ed. per Fidel Fita, 1880—), passant per llibres d'ordinacions, llibres de bans i consuetes eclesiàstiques.

FOLKLORE

A) LITERATURA ORAL

1. Novellística
   1.1 Mite
   CARRASCO, Juan Bta., *Mitología universal* (Madrid [en endavant, M.] 1864/1865)
   SACAZE, Julien, *Nos anciennes dieux. Epigraphie pyrénéenne* (Tolosa, 1887) i *Etudes sur Luchon* (Saint-Gaudens, 1887).[15]
   1.2 Llegenda i tradició
   HERSART DE LA VILLEMARQUE, Vicomte, *La légende céltique de la Poésie des cloctres en Irlande, en Cambrie et en Bretagne* (París [en endavant, P.] 1864).
   LAFONT, Charles, *Les légendes de la charité* (P., 1860).
   MARMIER, Xavier, *Légendes des plantes et des oiseaux* (P., 1882).
   MILLIEN, Achille, *Légendes d'aujord'hui* (poèmes suivis de lieds et sonnets) (P., 1870).[16]

MONTS, Karl des, *Les légendes des Pyrénées* (P., s.a).
CAPELLÀ, Francesc de Paula, *Leyendas y tradiciones* (Barcelona, [en endavant, B.], 1887).
MASPONS I LABRÓS, Francesc, *Tradicions del Vallès* (B., 1876).
VALLDAURA, Agna de (Joaquima Santamaria i Ventura), *Tradicions religiosas de Catalunya* (B., 1877).
MASRIERA I COLOMER, Artur, *Perlas Catalanas. Llegendas, tradicions, rondallas, novelas, episodis, etc.* (B., 1878).
BELL-LLOCH, Maria de (Pilar Maspons i Labrós), *Llegendas catalanas* (B., 1881).
MESTRES, Apelles, *Tradicions* (B., 1895).

1.3 Rondalla

GRIMM, Jacob i Wilhelm, *Contes choisis* (P., 1878?).
ANDERSEN, Hans Christian, *Cuentos escogidos* (València [en endavant, V.], s.a. ?)
BRIZ I FERNÁNDEZ, Francesc Pelagi, *Llibre dels àngels* (B., 1865).
THOS, Terenci, *Llibre de la infantesa (B., 1866).*
ALCOVER, Antoni Mª, *Contarelles d'en Jordi des Recó* (Mallorca, 1885).
PEÑA, Pere d'Alcàntara, *Cuentos mallorquines* (Palma de Mallorca, 1892).
SALVADOR, Lluís, Arxiduc, *Rondayes de Mallorca* (Wizzburg, 1895).[17]

1.4 Faula

FERNÁNDEZ CABELLO, *Fábulas ascéticas en verso castellano y en variedad de metros* (M., 1885).
CARRASCO, JOSEPH; *Fábulas de Fedro* (B., 1785 o Girona, s.a).
ALCOVERRO I CARÓS, Josep, *Faulas d'Isop* (B., 1901).
SALA, Felip Jacint, *Primer llibret de faulas* (1888), 2 exemplars.

1.5 Exemple moral

Recull de eximplis e miracles, gestes, faules e altres lligendes ordenades per A B C (a cura de Marià Aguiló) (B., 1881 / 1882).[18]

2. Paremiologia[19]

LESPY, V., *Proverbes du pays de Béarn, enigmes et contes populaires* (Montpellier, 1876).
SBARBI, José Mª, *Monografía sobre los refranes...* (M., 1891).
AMAT, Joan Carles, *Quatre-cents aforismes*, 12 exemplars.[20]
GALIANA, Lluís, *Rondalla de rondalles* (V., 1820).
FAGES DE ROMÀ, Narcís; *Aforismes rurals* (Figueres, 1849) i *Aphorismes ruraux* (Perpignan, 1854).
PEPRATX, Justí, *Ramellets de proverbis* (Perpinyà, 1880).
LLAGOSTERA I SALA, Francesc, *Aforística catalana, o sía, colecció de refranys populars catalans* (B., 1883).
BULBENA I TUSELL, Antoni, *Aforismes y proverbis històrics tradicionals* (B., 1900).

MIRÓ I BORRÀS, Oleguer, *Aforística mèdica popular catalana* (Manresa, 1900).

3. Enigmística

ROLLAND, Eugène, *Devinettes ou enigmes populaires de la France* (P., 1877).

4. Cançonística

4.1 Cançoner

CASETTI, Antonio; IMBRIANI, Vittorio, *Canti popolari delle provincie meridionali* (Torino, 187...).
FERRARO, Giuseppe, *Canti popolari Monferrini* (Torino, 1870).
MARCELLUS, Cte. de, *Chants populaires de la Gréce* (P., 1860).
DOZON, Auguste, *Poesies populaires serbes* (P., 1859).
BOULLIER, Auguste, *Chants populaires* (P., 1865).
CAZAUX, J., *Recueil de poésies patoises* (Tarbes, 1879).
LAMAIRESSE, E., *Poésies populaires du sud de l'Inde*, (P., 1867).
PENGUER, Auguste, *Les chants du foyer* (P., 1862).
ARBAUD, Damase, *Chants populaires de la Provence* (Aix, 1862).
ACHILLE, de la misericorde, *Douze nouveaux Noëls* (P., 1885).
SABOLY, Nicolau, *Recueil de noëls provençaux* (Avignon, 1839).
COSTA, *Poesía popular española.*
RODRÍGUEZ MARÍN, Francisco, *Cantos populares españoles* (Sevilla, 1882 / 1883).
RUEDA SANTOS, Salvador, *Cantos de la vendímia* (V., s.a.).
MENÉNDEZ PIDAL, Juan, *Poesía popular* (M., 1885), *A-la-lá* (M., 1890) i *Coplas.*
PÉREZ BALLESTEROS, José, *Cancionero popular gallego* (M., 1886).
BERTRAN I BROS, Pau, *La poesia popular búlgara* (B., 1887).
GUASCH, Joan, *Cançons populars catalanes* (B., 1901).

4.2 Romancer

MILÀ I FONTANALS, Manuel, *Romancerillo catalán* (B., 1882).
UBACH I VINYETA, Francesc, *Romancer català* (B., 1877).
ALI-BEN-NOAB-TUN (ANTONI BULBENA I TUSELL), *Romancer popular català* (B., 1900).

5. Eucologística

Exorcismos contra Satanás (B., s.a.).[21]

B) COSTUMARI[22]

1. *General i de la comunitat*

FLEURY, A.H., *Las costumbres de los israelitas* (B., 1769).
POLO Y PEYROLÓN, Manuel, *Costumbres populares* (B., 1876).
CORTILS I VIETA, Josep, *Ethologia de Blanes* (B., 1886).
FAGES DE ROMÀ, Narcís, *Escrituras de arrendamiento de aparcería y a precio fijo* (Figueres, s.a.).
Los segurs sobre la vida entre'ls pagesos.

MANDRI, Ramon, *Costums de Figueras. Presas del natural* (B., 1888).
MASPONS I LABRÓS, Francesc, *La pagesia catalana* (B., 1893).

2. *Etapes de la vida*
PITRÉ, Giuseppe, *Antichi usi nuziali del popolo siciliano* (Palerm, 1880).
D'ARMAGNAC, Bernat de, *Lou libre nouvial* (Mount-Pelié, 1901).
BALAGUER I MERINO, Andreu, *De las costums nupcials catalanas en lo segle XIV* (B., 1877).
FAGES DE ROMÀ, Narcís, *Higiene rural o reglas de sanitat al us dels homes del camp* (Figueres, 1888), *Cartilla rural en aforismes catalans* (Figueres, 1849) i *Regles d'urbanitat o bona criansa* (Figueres, 1855).
PIN I SOLER, Josep, *Reglas morals y de bona criansa* (B., 1892).
3. *Festes calendàries*
CORTET, Eugène, *Essai sur les fêtes religieuses* (P., 1867).
GUECHOT, C. M., *Les Festes populaires de l'ancienne France* (P., 1889).
BALAGUER I MERINO, Andreu, *Los Carnestoltes a Barcelona en lo segle XVII* (B., 1878).

C) CREENCES I SUPERSTICIONS

MOUNIER, *Croyances et traditions populaires.*
CERVERA BACHILLER, Juan, *Creencias y supersticiones* (M., 1883).
JULIÁN, Maestro, *Libro de medicina. Tesoro de pobres.* (B., s.a. ?).
SARDA I SALVANY, Fèlix, *¿Qué hay sobre el espiritismo?* (B., 1872).
FITER I INGLÉS, Josep, *La ciencia astrològica en Catalunya* (B., 1875).
GOMIS I MESTRE, Cels, *La lluna segons lo poble* (B., 1884), *Lo llamp y'ls temporals* (B., 1884), *Meteorología y agricultura populars* (B., 1888) i *Botànica popular* (B., 1891).
Lo remediador
Receptes de medicina casolana en valencià.

I encara alguna obra general de Folklore, com:
PITRÉ, Giuseppe / SALOMONE MARINO, Salvatore / MARTINO, Mattia di, *Archivio delle Tradizione Popolari.*
ALMIRALL, Valentí / ARABIA, Ramon / ..., *Miscelánea Folk-lórica* (B., 1887).

El conjunt d'obres que hem pogut destriar és considerable per l'època i presenta un ventall temàtic prou complet quant als diversos aspectes del Folklore. El buit més sorprenent respecte a la producció catalana coetània és el de l'apartat 4.1 i el 4.2, per l'absència d'obres tan importants com els cançoners i el romancer de Marià Aguiló, les *Cançons de la Terra* de Briz, el cançoner rossellonès de Pere Vidal i algun cançoner mallorquí.[23].

b) fonts orals

Des de la seva infantesa, Verdaguer trobà ja una font de poesia popular i rondalles en la seva mare, com ell mateix explicà en més d'una ocasió.[24] Créixer en una *comunitat folk*, en què les tradicions i els rituals religiosos tenien una importància cabdal en el procés enculturador i constituïen, en llur estreta unió amb el cicle estacional, l'àmbit dominant i més generalitzat de referència i de sentit, hagué de marcar la joventut de Verdaguer i hagué de contribuir a l'establiment posterior de llaços essencialistes entre terra i poble (costums) que Verdaguer realitzarà. Participa en els caramelles fins i tot component corrandes, i les seves obres juvenils (poemes populars de tema amatori i proses de tipus costumista amb rondalles)[25] són una recreació d'aquest món, una descripció d'apropiació.

A la joventut, l'àmbit de recerca de la tradició oral és la pròpia comarca d'Osona, però després dels viatges transatlàntics l'activitat escursionista serà la més bàsica en l'arreplega directa de fonts orals, i la zona principal de la seva recerca s'amplia a la Catalunya pirinenca —repartida entre els estats espanyol i francès—. En aquest àmbit, ampliable als Països Catalans a partir de les fonts indirectes (especialment els llibres de Folklore que reuní) i d'algun escadusser viatge a València, a Mallorca i poc més, el recull bàsic que fa és quasi exclusivament en llengua catalana,[26] criteri que ell considera d'autenticitat.

En el cas de viatges i excursions a altres zones de l'estat espanyol (Andalusia, Extremadura, i el nord cantàbric), a Cuba, a Roma, a la costa d'Àfrica, a Rússia i a Terra Santa, constatem que a la zona castellana recull també *cantares* i oracions en castellà[27], però a la resta de zones pràcticament limita la seva recollida a costums, tradicions i creences, no textos.

Tot seguit resumim en un quadre les excursions i els viatges verdaguerians més importants des del punt de vista folklòric, així com els interessos bàsics de la recerca.[28] Hem omès del quadre els viatges de poca durada i/o d'una finalitat altra que la recerca (per exemple, presidir un certamen, exercir una tasca de representació, etc.), quan no ens constava que hagués fet un recull apreciable de material de la tradició oral. No hem considerat els viatges fets amb els López a Caldetes (gener-febrer 1883, juny-inicis juliol 1888 i estiu 1891), a Comillas (agost 1881) i a Sant Sebastià (juliol-octubre 1891), i hem tancat amb el retorn a Barcelona, el 1895, el període considerat.[29]

DATA	LLOCS DE L'EXCURSIÓ	MATERIAL FOLKLÒRIC CERCAT	MATERIALITAT CONSTATABLE DE L'ARREPLEGA
1860 (fins a 1868)	Plana de Vic (Folgueroles i Riudeperes, sobretot)	cançons populars, corrandes	unes 70 cançons i 30 corrandes, en fulls a un plec (carpeta 7 del manuscrit

			1464 de la Biblioteca de Catalunya); també un manuscrit de 21 corrandes (Museu Episcopal de Vic; publ.)
1863	Al Montseny (a l'ermita de Sant Miquel de Barretons)		
1865	A les Guilleries	el romanç de Serrallonga	infructuós
1866 (1 d'octubre)		«adagis de l'art de la terra»	n'envia 150 a Marià Aguiló
1871 (gener)		noms de bolets	n'envia a M. Aguiló
(poc després)		lèxic	n'envia a M. Aguiló
1871 (fins a 1873)	Vicari de Vinyoles d'Orís	alguna cançó popular	enviada després a Manuel Milà
1874 (desembre, fins al nov. de 1876)	Els 9 viatges transatlàntics	«cantares» castellans i oracions populars en castellà	fulls manuscrits (carp. 14 i 24 del ms. 1643, B.C.)
1876 (entre juny i juliol)	Andalusia (Sevilla, Còrdova i Granada)		explica l'excursió en cartes al seu pare i a Jaume Collell; també, potser, la llibreta *Canciones y coplas populares recordadas por Isabel Rueda, de la Provª de Jaén, villa de Arjonilla* (n.9, ms. 1453, B.C.)
1878 agost i setembre)	Montgrony (i (Olot, Ter i Sabassona)	pel comte Arnau; i cançons, llegendes i oracions populars	dos quadernets (c. 26 del m. 1463 i c. 8 del ms. 370, B.C.)*, les trad. del comte Arnau, pòstumament a *Catalana*, 15 febrer 1922
(10 a 26 d'octubre)	Romeria a Roma		relat «La romeria espanyola», publ. a *La Veu del Montserrat* i després a *Excursions y viatges*
1879 (agost)	Als banys de la Presta (Alt Vallespir)	cançons, rondalles, corrandes, oracions i lèxic populars	llibreta *Cansons populars* (c. 20 del ms.370, B.C.)
(octubre)	Montserrat (i ermites zona)		acaba la *Llegenda de Montserrat*, sobre fra Garí
1880 (juny-juliol)	La Presta (Alt Vallespir)	cançons populars i corrandes	36 cançons i 5 corrandes, en 5 plecs (ms. 1463 B.C.)

(juliol-agost)	Al Santuari de Núria, exc. al Puigmal, estanys de Carançà i estada a Lívia		
1881 (2a. quinzena d'octubre)	A la Corba (Ribes)	llegendes i rondalles sobre les coves de Ribes, sobretot	publicació pòstuma a *Rondalles*
1882 (juliol)	L'Urgellet, Pallars Sobirà i Vall d'Aran	tradicions i llegendes	llibreta Urgellet-Vall d'Àneu-Maladeta (Vid. CASACUBERTA, p. 172 i ss.); conferència «Excursió a l'alt Pallars», a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, 7 març 1884, publ. en revistes i després a *Excursions y viatges*
(finals octubre)	Las Cabezas (Cáceres), dels López	notes folklòriques sobre animals	llibreta de butxaca *Extremadura* (Vid. *Epistolari*, III (322), pp. 253-254).
1883 (març-abril)	Per la Mediterrània amb el Vanadis	tradicions i costums	publ. «Recorts de la costa d'Àfrica.» a *La Veu del Montserrat*, gener-març, i després a *Excursions y viatges* (a O.C., VII, transcripció de «Mallorca», d'una llibreta manuscrita)
(7 juliol-10 setembre)	Pirineus (Prada, Castell), Puigcerdà, Montgarri, Conflent i Andorra	llegendes, tradicions, topònims, lèxic, cançó de segar	dues llibretes de butxaca: Conflent-Vall de Boí-Andorra i Z (vid. CASACUBERTA, p. 180); publ. «L'aplec de Montgarre» a *La Veu del Montserrat*, 1 set., i a *Excursions y Viatges*
1884 (12 maig-12 juny)	Viatge europeu amb Eusebi Güell fins a Sant Petersburg	llegendes, tradicions, costums	publ. «A vol d'ocell. Apuntacions d'un viatge al Centre y Nort d'Europa» a *La Ilustració Cata-*

			lana i a *Excursions y viatges*
(18 juliol-11 setembre)	Banyoles i santuari de la Mare de Déu del Mont	rondalles, tradicions, costums, topònims	publ. «La ermita del Mont», «Roca Pastora» i «Les Carameiles» a *La Veu del Montserrat* i després a *Excursions y viatges*; avança la redacció de *Canigó***
1885 (agost-inicis setembre)	A Collsacabra per Vic; al Bac	rondalles, tradicions	
1886 (1 abril-3 juny)	Viatge a Terra Santa	costums, tradicions...	cinc llibretes de butxaca; publ. *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa* (1889)
(agost-inicis octubre)	A Pruït, al Bac	rondalles i tradicions	
1887 (setembre-octubre)	A Pruït, al mas Bac	rondalles, tradicions	
1888 (maig)	Establiment termal de Blancafort, a la Garriga.		
(12 juliol-inicis setembre)	A Comillas, amb Collell; excursió a Astúries i Galícia		
1889 (2/3 agost-inici setembre)	A Pruït, al mas Bac		
1893 (maig fins a 31 maig 1895)	Santuari de la Gleva***	cançó popular	recull de dues cançons

* Vid. CASACUBERTA, pp. 160-161.

** Vid. CASACUBERTA, pp. 213-217.

*** Amb un parèntesi el desembre de 1894, en què va a Mallorca, invitat per l'arxiduc. Recull de notes de lingüística i folklore. Vid. GUILLEUMAS, *Ramon Llull...*, p. 53.

Quant a la forma de recollida del material folklòric, ens cal assenyalar una limitació prèvia: Jacint Verdaguer no sabia música (en el sentit de ser capaç de portar al pentagrama una melodia escoltada). En aquesta apreciació coincideixen mossèn Baldelló i Josep M. de Casacuberta,[30] tot i que ambdós reconeixen el sentit musical i rítmic de Verdaguer present a la base de composició de molts dels seus poemes, i fins i tot el fet que Verdaguer compongué dues melodies de goigs per a lletres originals seves: els *Goigs en lloança de la Divina Pastora de les Àmines, Maria Santíssima* (transcripció posterior de la melodia per mossèn Baldelló) i les *Cobles de la Mare de Déu del Roure.*[31]

Podem assenyalar també uns criteris de selecció: recull del folklore català en llengua catalana (vid. supra) i, alhora, recull amb un criteri moral implícit

per la pròpia condició de sacerdot, i explicitat en el seu quefer poètic, especialment en l'aspecte més popular o popularitzant: *descapdellar lo plan que jo'm tenia fet de divulgar força cantics p'el poble a fi de contrarrestar lo mal que fan los romanços en la gent senzilla.*[32] L'any 1886, en el discurs al certamen catalanista de Sant Martí de Provençals, s'expressà també de forma ben explícita: *Qui canta, sos mals espanta; mes, a poch a poch: de les cançons bones vos parlo, que de les dolentes Deu nos en guart, puix són pitjors que taca d'oli.*[33]

No tenim notícia que Verdaguer arribés a elaborar cap tipus de qüestionari per a la recollida de material; més aviat sembla que fou una recerca general amb algun tipus de preferència genèrica diferenciat en diferents èpoques: així, l'interès per les cançons populars als primers anys i l'interès més fort pels costums i per les tradicions als últims anys.

Tenim testimonis d'aquesta pràctica verdagueriana del qüestionari informal, tot conversant, donats per Carles Bosch de la Trinxeria (de quan Verdaguer anava a la Presta —anys 1879 i 1880—) i per Valeri Serra (del viatge de Verdaguer a Lleida, el 1901).[34]

Recull el material amb fidelitat (fins i tot amb fidelitat fonètica en el cas de les cançons),[35] *i s'interessa també per les variants.*[36] *De vegades ens diu el nom del seu informador (algun acompanyant, el rector del poble, un historiador), d'altres vegades s'hi refereix genèricament (un pastor, un pagès, el campaner, ...).*

L'ús bàsic que en fa és un ús literari. Els materials folklòrics li proporcionen arguments, motius, ornaments, etc., per a les seves obres. Ell mateix accepta i difon la idea que la cançó popular i les tradicions constitueixen la seva llet literària.[37] *És més, bona part de la seva producció literària s'orienta per aquest camí de popularització: aspira a esdevenir part de la tradició oral. És el que mossèn Baldelló en diu la idea verdagueriana de l'apostolat popular per mitjà de la cançó.*[38] En aquest camí tingué els precedents popularitzadors de mossèn Antoni M. Claret (en devocionaris) i de mossèn Pau Parassols i Pi (autor de nombroses lletres de goigs i coetani seu), i fou animat a continuar-lo amb la producció de càntics i himnes per Sardà i Salvany.[39] Podem dir que Verdaguer, mancat d'una tradició culta autòctona en el camp literari (tot i connectar amb l'Edat Mitjana: el Llull del *Llibre d'Amic e Amat*, les cròniques, Ausiàs March), utilitza la literatura popular com una autèntica tradició culta, de primer diferenciada de la literatura culta estrangera (especialment el romanticisme francès), que també usa com a base, i després combinades, com una tradició global.

A més a més d'aquest ús com a tradició literària, publica —cap als últims anys de la seva vida— una colla d'articles en prosa que poden considerar-se més o menys com a escrits propis d'un folklorista interessat en el folklore religiós: *L'Aplec de Montgarre, Les Caramelles, L'ermita del Mont, El salomonet de les maitines, Lo Corpus en Argentona, Llegenda de la Creu del Montseny, La mà de Sant Joan, Diumenge. del ram.* Amb *Flors de Maria* (1902) fa una reelaboració literària de noms i tradicions religioses de les

flors; i finalment prepara amb un mínim de reelaboració literària els volums *Folklore* i *Rondalles*, publicats pòstumament.

Relació terra-poble-pàtria i paper del Folklore

Intentem fer tot seguit un plantejament sistemàtic del pensament verdaguerià, reconstruir la **visió de món** subjacent a les seves obres i explicar-nos-en el funcionament (aproximació **èmic**), i després raonar-ne l'aparició i l'evolució en el context dels moviments ideològics que es donen a la Catalunya vuitcentista (aproximació *ètic*). Veurem així la funció del Folklore.

a) *aproximació* èmic a la seva cosmovisió

Verdaguer no elaborà en cap moment una visió del món sistematitzada, però és força coherent en les idees que van apareixent en els seus versos i en els seus escrits en prosa i discursos, de manera que és possible —al nostre parer— de fer-ne una sistematització posterior.[40]

A la base de la cosmovisió verdagueriana hi ha un puntal que s'aferma durant la seva joventut i que després serà el que conformarà el fonament més ferm i invariable. És el puntal de la fe cristiana, consolidat en decidir-se la seva vocació (el pas de la visió de l'estat religiós com a refugi d'un desengany amorós a ser l'objecte d'una elecció voluntària i desitjada —amor a Déu—). Verdaguer tindrà després vacil·lacions respecte al millor camí de servir Déu —amb la política i, sobretot, la poesia com els possibles camins/desviacions—[41], però no dubtarà respecte a l'existència i l'autenticitat del Déu cristià, o almenys no es veurà a través de la seva obra.[42]

Déu ha creat la terra i l'ha poblada. Aquesta obra divina és el gran monument, indestructible per mà humana,[42] que recorda a l'home el poder i la bondat divines. El sentiment d'amor a Déu es desplega en un franciscanisme —i lul·lisme— d'amor a la natura com a obra divina i, alhora, com a un camí d'accés a la contemplació divina.[44] En to lul·lià, escrivi Verdaguer a l'àlbum de viatgers d'Artà, el 1887: *Deu meu, que has posat tals maravellas sobre la terra, ¿quinas maravellas nos guardas al cel?*[45]

Déu ha creat també els pobles i els ha fet lliures. Llibertat que alhora ha de combinar-se amb l'acceptació d'una concepció **providencialista** no sols a nivell d'omniscència divina, sinó també a nivell de l'acció divina: Déu intervé sovint amb l'ajut o el càstig, domina els elements naturals i amb ells exerceix la seva acció —com a *L'Atlàntida*—, guia els pobles elegits per reconquerir la terra que creà —el *Canigó* i les gestes de Jaume I per al poble català[46] —i envia guies espirituals per redreçar el camí dels pobles o de les nacions— com a *Lo Somni de Sant Joan*—.

Terra (espai geogràfic) i poble (comunitat humana) conformen, per a Verdaguer, una unitat gairebé natural, volguda per Déu. El poble, considerat com a individu col·lectiu, rep la terra i la llengua de Déu (són dons divins), i ambdues li esdevenen essencials.[47] Igual que en l'individu, de la seva fidelitat a Déu, que l'ha creat, depèn la seva sort.[48]

L'individu neix al si d'un poble i, alhora que en bona part en comparteix la sort, pot també actuar en l'orientació d'aquest camí. El poble és sentit per l'individu com a pàtria, i aquest sentiment —derivació del sentiment d'amor familiar— es concreta en l'amor a la terra i a la pròpia llengua, els elements essencials d'aquest poble.

Els pobles, però, pels esdeveniments històrics, segueixen camins diversos, i en el cas del poble català, perfectament identificat i sobirà a l'Edat Mitjana (en què floria la fe), troba després lligada la seva sort a la d'altres pobles en una comunitat més gran, la de la nació espanyola.

El sentiment de pàtria, doncs, en el seu despertar en l'individu Verdaguer, troba tres nivells d'identificació conflictius en la mida en què no en veu encara la relació adequada. Josep M. Casacuberta n'ha descrit bé el fenomen: *Els tres aspectes del patriotisme reflectits en les produccions dels escriptors de la Renaixença —sentiment patriòtic català, sentiment patriòtic espanyol i sentiment patriòtic local— es manifesten en bona hora en els textos de Jacint Verdaguer. Llur coexistència, i de vegades una conscient recerca d'equilibri, sovintejaran en les etapes posteriors de la seva obra; per contra, en el cicle juvenil es presenten generalment separats, tot inspirant, quant a l'elecció de temes i a alguns trets principals, composicions distintes.*[49]

Amb la base general que hem explicitat fins ara, ens sembla que podem explicar l'equilibri aconseguit per Verdaguer en base a l'assumpció d'una dinàmica de les oposicions, les quals se senten simplement com a tensions irresolubles a l'època de joventut.

Al nivell d'identificació més primari dels tres, el de la pàtria local, l'oposició s'estableix entre aquesta, centrada en Vic i caracteritzada com el camp i *la muntanya*,[50] i Barcelona, caracteritzada com *la ciutat*. Vic té una connotació positiva en relació al poble (conservació de la llengua, de les tradicions i de la fe), i Barcelona una connotació negativa (la Babilònia catalana).[51] A Barcelona, però, s'ha generat un moviment cultural, literari en un primer moment —de *Renaixença*—, el qual s'ha institucionalitzat ja en els Jocs Florals i, a través del lema *Patria, Fides, Amor*, planteja el retorn a les fonts —al camp i a la muntanya— per nodrir-se. A través d'aquest procés de *redreçament*, Verdaguer concep la pàtria catalana (segon nivell d'identificació) com Catalunya i, amb ella, les terres germanes de València, Mallorca i el Rosselló. Totes elles formen el *poble català*, i aquest nivell és el més cantat per mossèn Cinto, justament per ser el més natural en la concepció *providencialista* (vid. supra.).

Catalunya, doncs, esdevé l'element positiu del segon nivell d'oposició, i Castella, en canvi, l'element negatiu.[52] Catalunya i Castella són dos pobles diferents i en bona part es defineixen per trets contraposats.[53] El *redreçament* català pot frenar les ànsies de domini castellanes, marcar un àmbit de convivència cultural i reforçar, així, la nació espanyola; ser, en definitiva, l'esperó d'un procés de *regeneració* nacional.[54]

Espanya, i amb ella Hispanoamèrica, conforma l'element positiu del tercer nivell d'oposició. L'element negatiu és França, font de les idees materia-

Quadre de la dinàmica d'oposicions en els tres nivells de *pàtria* verdaguerians

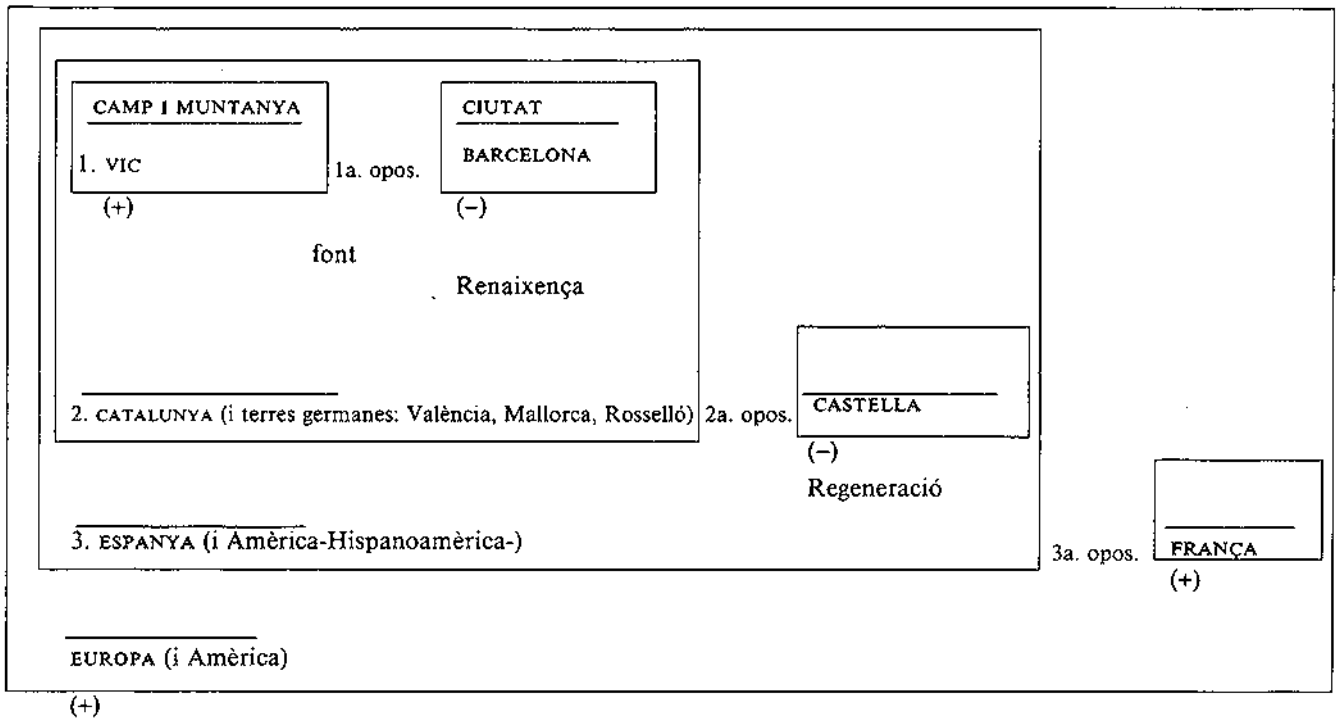

listes de liberalisme i d'uniformisme, que s'estenen com a plaga o encarnació del mal per Europa. Tot i ser l'element negatiu pel domini d'aquestes idees desfesomiadores i desarreladores dels veritables pobles, també dins d'aquest àmbit francès ha renascut un poble *providencial* que pot ajudar a la *regeneració* de la nació francesa: el poble provençal, amb el moviment del *felibrige*, tan anàleg —al parer de Verdaguer— al moviment de *Renaixença* català i fins i tot agermanat amb ell.[55]

Tot i no haver estat pràcticament desenrotllat per Verdaguer, el quadre podria créixer en la consideració, en el futur, d'una Europa —i Amèrica per extensió— ja fermament cristiana com a element positiu i l'oposició envers una Àsia pagana —i Àfrica per extensió— com a element negatiu.[56] Les úniques notes que hem trobat però, sobre aquesta possible relació són les reflexions sobre el colonialisme francès a l'Alger. Considera que els francesos no fan cap esforç per convertir els algerians i més aviat veu els àrabs com a una civilització agonitzant, però amb segles d'agonia per davant, i que morirà lluitant.[57]

El quadre ofereix dos tipus de dinamismes, un que va de fora cap a dins, i que per a Verdaguer és negatiu, ja que no valora l'arrelament, la tradició, sinó que parteix de principis abstractes que es pretén d'imposar arbitràriament. Aquest camí és el del materialisme, que en política s'identifica amb el *liberalisme uniformista* practicat des dels aparells de poder de la nació.

L'altre dinamisme, el positiu, és el que va de dins cap a fora, que del camp i la muntanya influeix sobre la ciutat, torna la fesomia als pobles, i que a nivell del govern de la nació afavoreix aquest procés o almenys no el dificulta.

En coherència amb aquesta línia, Verdaguer veu en el pagès i el pastor els oficis més lligats a la terra. El món rural ha preservat els autèntics valors del poble català, i d'ell cal extreure'ls novament. Cal homes-pont que portin aquests valors a la ciutat.[58] Verdaguer vol actuar també com a un home-pont sortit del món rural. La imatge del pagès-poeta, com li agradava presentar-se en la primera època de participació als Jocs Florals barcelonins, ve a ser un símbol de la seva activitat guiada a retornar la identitat al poble català, a tornar-li la fesomia —en expressió més verdagueriana—.

Els dos dinamismes —positiu i negatiu— apareixen també al nivell d'orientació literària. Verdaguer en parla explícitament en dues ocasions, els anys 1884 i 1886, i en dóna els exemples en una relació paral·lela a la de Catalunya/Espanya, la de Provença/França, representada respectivament per Mistral-Victor Hugo el 1884 i per Mistral-Zola el 1886.[59] En el moviment positiu hi veu l'acció de la providència divina a través de l'ajut de Déu.[60] En el moviment negatiu, l'acció de la providència divina a través de l'abandó o el càstig.[61]

Al text de 1884 estableix una colla d'oposicions entre els dos corrents (passat/revolució, refer la llar i el santuari/acceptar principis que desfan la família —el divorci—, cantar la fe/cantar la raó), que es resolen en dos lemes diferents: *Patria, Fides, Amor/ Liberté, Egalité, Fraternité.*

Al text de 1886 destaca una comparança entre literatures catalana i provençal/literatura francesa, en què les primeres són vistes com a novelles (acaben de renéixer) i la francesa com a literatura vella i cansada que porta ja la seva activitat a *les fangueres del vici* i en resulta així que *veu caure sa suma des de les altures de* Les Harmonies *y* Les Orientals *al carro de les escombraries de Zolà.*[62]

Mentre al primer text Victor Hugo és l'alternativa a rebutjar (tot i no negar-li la vàlua literària), al segon és Zola qui representa aquest paper, i a ell contraposa l'altura literària de la literatura anterior, aconseguida pel Victor Hugo de *Les Orientales* (1829) i el Lamartine de *Les Harmonies poètiques et religieuses* (1830), obres primerenques encara del romanticisme francès, compatibles amb l'orientació verdagueriana, la primera per tractar sobre el passat històric i la segona per la temàtica religiosa i espiritualitzada.[63]

Al segon text és més explícit també sobre què han de fer les lletres catalanes: *tenim tots los hèroes per cantar, totes ò gayrebe totes les costums y tradicions per aplegar, totes les mines literaries per explotar, y tota la incomparable epopeya de nostra historia per escriure.*[64]

El catalitzador central d'aquests temes és refer la identitat del poble català, com dèiem en considerar els dos moviments al nivell polític. La dualitat tradicionalisme/liberalisme té el seu equivalent en la dualitat d'orientació literària francesa/catalana (i provençal).

I en el camí de la recuperació de la identitat emprès per les literatures renaixents catalana i provençal, ja hem avançat abans el paper que hi té el Foklore com a element conformador d'una *tradició literària.* El Verdaguer poeta fa alhora de folklorista i de filòleg en una línia ben atansada a la dels seus mestres i amics, Manuel Milà i Fontanals i Marià Aguiló, als quals supera en el nivell de la creació poètica.

b) *Aproximació ètic a la seva cosmovisió*

L'ideari de Verdaguer que hem intentat sistematizar a l'apartat anterior presenta una afinitat evident amb els idearis de Collell i de Torras i Bages, i ha de ser entès, com aquests, quant al procés de formació, en el conjunt del corrent d'influència de sectors eclesiàstics i tradicionalistes ruralistes (quant a l'ideal de societat pairalista) sobre Barcelona; corrent que, pel destacat paper dels vigatants i del bisbat i seminari en la seva cohesió, es coneix avui amb el nom de *vigatanisme.*

Centrant-nos a l'àmbit vigatà per al cas de Verdaguer, podem distingir tres etapes relacionades amb la seva pròpia evolució. Considerant dates importants a ambdós nivells, tenim una etapa de preparació (1860/5 - 1877), una etapa de protagonisme ideològic (1878 - 1884/1890) i una etapa d'orientació política / activitat pràctica (1884/1890 -1901/1902).

La primera etapa (1860/1865 - 1877) és una etapa de dependència dels Jocs Florals i, en general, del moviment de Renaixença barceloní. Etapa bàsicament *literària,* en ella Verdaguer, Collell i altres muntanyencs van a participar als Jocs Florals i aporten materials als folkloristes ciutadans.[65]

L'arreplega de Folklore va orientada pels interessos barcelonins, i Verdaguer el valora i l'usa com a base temàtica, ambiental o introductòria —refranys— de poemes i d'escrits en prosa. És la seva llet literària, però paral·lelament intenta obres de més ambició literària. Per aquest nou camí, el fracàs de *L'Espanya naixent*, als Jocs Florals de 1868, porta al triomf de *L'Atlàntida*, als Jocs Florals de 1877.

El *Círcol Literari* de Vic (fundat el 1860) i l'*Esbart de Vic* (iniciat el 1867) són els referents col·lectius d'aquesta etapa, i vénen a representar també aquest desplegament poètic vigatà d'una poesia folklòrica i/o localista precedent[66] envers una poesia amb més ambició literària i que vol ser reconeguda a Barcelona. El mestratge en gai saber de Collell (el 1871) i, sobretot, el triomf de Verdaguer (el 1877) vénen a cloure el període de minoritat vigatana.

A nivell ideològic es produeix la gènesi del *vigatanisme*, com a una orientació d'un sector novell de l'església catalana envers la Renaixença.[67]

La segona etapa (1878 - 1884/1890) és l'etapa en què es conforma i difon el *vigatanisme* com a corrent ideològic que vol aportar una nova orientació al moviment de Renaixença, més enllà de l'àmbit literari i com a alternativa a l'orientació liberal-progressista, després del fracàs històrico-polític del carlisme.

L'òrgan d'expressió serà la revista La Veu del Montserrat (1878-1900), creada i dirigida per Jaume Collell. El subtítol («Setmanari Popular de Catalunya») i el lema sallustià («Pro aris et focis») n'expressen l'abast desitjat i els valors bàsics, i Collell i Verdaguer aconsegueixen d'integrar-hi una colla de col·laboradors barcelonins i d'obtenir una certa receptivitat en els ambients burgesos barcelonins.[68]

El valor central del *vigatanisme* fou la *protecció del vell ordre*: defensa de la vida rural i dels valors pairals, valors típics de l'estructura de la societat d'*Antic Règim* (la religió, la família i la propietat). I els seus objectius bàsics foren, segons Josep M. Fradera, «dos i complementaris: allunyar el radicalisme democràtic del regionalisme i, a la vegada, forjar a Catalunya un moviment nacionalista de matriu catòlica, similar als d'Irlanda i Polònia».[69]

Els posicionaments respecte a Almirall[70] i la construcció d'una història catalana essencialment cristiana foren les dues concrecions materials més importants. I el paper de Verdaguer en la segona fou destacat. Installat a Barcelona com a capellà dels Comillas, fa de lligam entre Vic i Barcelona i participa en aquest procés amb un convenciment progressiu de ser instrument de la providència divina.[71]

El folklore recollit per Verdaguer en aquesta etapa és utilitzat a l'obra literària, la qual està al servei d'una funció ideològica: la construcció de la Catalunya cristiana.

Verdaguer, però, concep la selecció exercida en els materials no com a una activitat distorsionadora, sinó *purificadora* respecte a la realitat del camp que, tot i conservar la puresa i el saber popular del poble català, ha rebut contaminacions procedents de la ciutat que cal esporgar. És l'etapa de

les excursions sistemàtiques al camp per recollir material de base per a la seva obra.

Amb la seva activitat literària renova el repertori de cants religiosos i crea una història de Catalunya providencialista. Idealitza el món rural i sacralitza els treballs tradicionals (com els del pagès, el raier, la puntaire).[72] I ajuda també en la tasca de proporcionar uns referents d'identificació patriòtica en què és palesa la relació fe-pàtria: la cançó tradicional de *Els segadors*, el pi de les tres branques, el *reconeixement* del patronatge de la Verge de Montserrat sobre Catalunya (a través del milenari i de la coronació), etc.

Cap al final d'aquesta etapa, però, veiem ja com el camí de Verdaguer va separant-se del camí seguit en endavant pel vigatanisme.

La tercera etapa (1884/1890 - 1901/1902) representa per al vigatanisme el procés d'inserció en el si d'unes classes dirigents barcelonines. Collell, Verdaguer i Callís i Cabot funden a Barcelona, el 1890, la revista *La Veu de Catalunya*. L'acció ideològica del vigatanisme va deixant pas a l'acció política, excepció feta dels eclesiàstics, que, si bé no intervenen personalment, no deixen de donar suport a aquesta acció.[73]

El vigatanisme es fon en una opció catalanista burgesa liberal-conservadora i li proporciona una mitologia. L'orientació ideològica del vigatanisme esdevé així *possibilista* i, gairebé com una ironia del destí, en el cas de Verdaguer aquesta ideologia esdevé més rígida i intransigent encara. Després que, l'any 1884, ha fet el viatge a Terra Santa, torna amb una voluntat *provindencialista* revifada. Constata la poca eficàcia pràctica de l'esforç ideològic anterior, així com l'avenç del dinamisme invers al desitjat. Paral·lela a l'actitud d'idealització purificació del món rural, en què defensa el restabliment dels rituals religiosos propis de la societat tradicionalista anterior[74], evidencia la seva actitud d'incomprensió del món industrial i de l'obrer, al qual veu com un pagès desnaturalitzat i li recorda la seva natura primera perquè hi retorni o almenys no l'oblidi i n'obtingui consol.[75]

Verdaguer es lliura en cos i ànima a la pràctica de les formes típiques de la societat d'Antic Règim per solucionar els conflictes socials: la *caritat* practicada en gran escala gràcies a la posició d'almoiner dels Comillas[76] i, des que el 1890 el Papa Lleó XIII difongué uns exorcismes —traduïts immediatament per Verdaguer al castellà—, la pràctica dels *exorcismes*, creient seguir l'orientació papal adequada.[77]Orientació plenament conseqüent amb la seva concepció *providencialista* i amb l'obsessió d'aquests anys per refer els rituals religiosos.[78]

En aquesta etapa la producció literària de Verdaguer és molt baixa i la recollida de material folklòric gairebé nula. Amb la tragèdia, la literatura esdevindrà una arma de defensa i després de la tragèdia, incomprès i impossibilitat de continuar l'acció pràctica iniciada, es refugiarà en la producció literària i en el Folklore com a forma de consol o d'activitat productiva a llarg termini (deixebles, infants): recrear el *paradís* per produir-ne l'enyor.

Abreviatures usades directament a les notes

E. (*Epistolari de Jacint Verdaguer*), número del volum en xifres romanes, número de la carta entre parèntesis.

E. I. (*Escrits inèdits de Jacint Verdaguer*), número del volum en xifres romanes.

CASACUBERTA (CASACUBERTA, Josep Maria, *Estudis sobre Verdaguer*, Eumo / Bacino / I. E. C. (Documents, 5) B., 1986 —recopilació dels principals estudis verdaguerians que féu—).

O. C. (*Obres Completes de Mossen Jacinto Verdaguer. Edició Popular*), número del volumn en xifres romanes.

Notes

1. Fet evident a través de la seva obra i, a més a més, explicitat més d'una vegada per Verdaguer en el seu epistolari. Vid. E., I (18), p. 57; E., IV (366), pp. 87-88 i (413), p. 180.

2. Segurament és una mica exagerada l'afirmació de Valeri Serra —matisada— que Verdaguer *No tenia res seu; tot lo folklòre català publicat fins a la seva mort me'l havia anat donant. Jo l'hi retornava a mida que'm feia amb algun exemplar igual.* SERRA i BOLDÚ, Valeri, *Mossen Jacinto Verdaguer. Recorts dels set anys darrers de sa vida, seguits de una impressi sobre la causa dels seus infortunis* Imp. R. Saladrigues, Bellpuig, 1915, p.77 (en endavant, SERRA, *Recorts...*).

3. En aquest últim cas, una bona guia és sens dubte la temàtica dels llibres que anava preparant, degut a la laboriosa documentació prèvia que es procura (*L'Atlàntida, Canigó, Càntics, Flors de Maria* en són exemples clars).

4. Vid. el seu sistema classificatori a SERRA i PAGÈS, Rossend, «El domini del Folklore» a *Arxiu de Tradicions Populars*, fasc. 1, pp. 8-10 (Barcelona, 1928).

5. Citem d'aquests últims la presència d'un *Gamaliel* per l'important nombre de llegendes que conté, procedents dels apòcrifs.

6. Josep Mª de Casacuberta ja destacà l'interès de Verdaguer, en els primers anys d'eclesiàstic, pels llibres de religiositat popular. Vid. E., I (36), pp. 110-112 i Apèndix V, pp. 241-243.

7. Vid. E., I (38), p. 117 n. 11.

8. És el *Nou fra Anselm. Llibre de bons consells, per un estudiant de Teologia,* del qual se'n féu diverses edicions. Vid. E., VI (609), p. 38, n. 3.

9. Vid. CARDONA, Osvald; *Els goigs i els càntics de Jacint verdaguer*, Ed. Barcino (Bibl. Verdagueriana, XIV), Barcelona, 1986, pp. 242-244. A la nota 22 indica una donació recent a la Generalitat de Catalunya de 57 fulls solts —virolais, goigs,...— que havien pertangut a Verdaguer.

10. Ens cal destacar també l'interès de Verdaguer per Francesc Vicenç GARCIA; en té reculls de poemes i els estudis biogràfics de Rubió i de Sabater.

11. Quant al romancer castellà, té l'important recull d'Agustín DURÁN, *Cancionero y romancero*, considerat a nivell de còmput a la part superior del quadre.

12. A destacar les dues històries generals de Catalunya, de Víctor BALAGUER i Antoni de BOFARULL.

13. Tres obres en francès i una en castellà.

14. Cal destacar les biografies d'escriptors d'interès des del punt de vista del Folklore: Pau PIFERRER (per Joaquim Rubió i Ors i per Joan Sardà), Manuel MILÀ i FONTANALS (per J. Rubió i Ors), Marià AGUILÓ (per Jaume Collell), Anselm CLAVÉ (per Apelles Mestres).

15. Vid. E., VI (706), pp. 179-181.

16. Vid. E., VII (847), pp. 191-192.

17. Verdaguer en féu la crítica a *L'Atlàntida*, nº 1, 15 de maig 1896. Vid. GUILLEUMAS, Rosalia; *Ramon Llull en l'obra de Jacint Verdaguer*, Ed. Barcino (Bibl. Verdagueriana, II), B., 1953, p. 58.

18. Les obres catalanes d'aquest apartat i de l'anterior han estat ja esmenades a l'apartat de narrativa curta popular (vid. supra).

19. Vid. supra l'aproximació des de les temàtiques religiosa i literària.

20. Obra utilitzada sovint per a l'aprenentatge de la lectura a les escoles, com el franselm. Aguiló en cita setze edicions diferents entre 1636 i mitjan segle XIX. Vid. AGUILÓ, Marià, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860* Sucesores de Rivadeneyra, Madrid, 1923, nos. 2778-2793.

21. Hi incloem aquesta obra per la seva singularitat; els altres llibres d'oracions ja s'han considerat a l'apartat de Religió. Sembla que es tracta del plec solt traduït per Verdaguer dels exorcismes recomanats per Lleó XIII. Vid. CONDEMINAS, Maria, *Els exorcismes i Jacint Verdaguer*, Barcelona, 1970 (transcripció del plec a les pp. 33-39).

22. En aquest apartat no reduïm tan sols les seccions, sinó que plantegem tres blocs per simplificar més.

23. A l'època en què Valeri Serra collaborava amb mossèn Cinto en les revistes *L'Atlàntida, La Creu del Montseny* i *Lo Pensament Català*, anava especialitzant-se, sota el seu guiatge, en estudis i reculls del cançoner religiós popular; potser per aquest camí caldria entendre l'observació de Serra (vid. supra, nota 2).

24. En dos moments especialment: en ocasió de la mort de la seva mare, el 1871, en lletra a Marià Aguiló (Vid. E., I (33), pp. 96-106 i esp. 100 i 104, n.51), i en l'article «Recorts de ma missa nova» publicat el 1896 (Vid. O.C., XXVI, p. 130).

25. Vid. per als poemes O. C., XXX, i per a les proses E. I., I.

26. Quant al recull de cançons populars: *Les lletres de cançons transcrites per Verdaguer de què tinc notícia són totes catalanes, tret de dues úniques excepcions en castellà però amb barreja de mots catalans*, CASACUBERTA, p. 50.

27. Vid. CASACUBERTA, p. 50.

28. Per fer el quadre hem considerat els volums de l'epistolari (E.) i els treballs de CASACUBERTA.

29. Tot i haver-hi textos de Folklore recollits posteriorment (aprofitant converses amb la gent en els viatges, preguntant als amics, etc.), no emprèn cap més excursió amb la finalitat bàsica de recollir material folklòric; ni tan sols realitza cap excursió llarga per altres interessos. Josep Mª de CASACUBERTA ho comentà explícitament: *D'ençà de la primavera del 1895, en què tornà a establir-se a Barcelona, mossèn Cinto no féu al camp nous sojorns que s'ho valguessin. El cicle de les seves recollides de cançons havia quedat definitivament clos.* CASACUBERTA, 40. I pel que fa a les comarques pirinenques, avança la data a l'any 1885. *Un cop enllestida la redacció del Canigó, no emprengué el nostre poeta noves expedicions d'exploració geogràfica i folklòrica, i foren ben poques, i encara i fugisseres, les ocasions que tingué, en la resta de la seva vida, de tornar a veure de prop les «muntanyes regalades» i les altres serres pirinenques.* CASACUBERTA, 40.

30. Diu BALDELLÓ: *Jo gosaria contestar resoltament dient: Mossèn Cinto no sabia solfa. I m'emparo per a fer aquesta afirmació en un fet concret. Mossèn Cinto, que era tan enamorat del folklore, que anava sempre pel món amb una llibreta i un llapis a la mà, disposat a prendre nota d'una dita, d'un aforisme, d'un mot arcaic desconegut, d'una llegenda, d'una tradició, d'un text de cançó popular, no us sembla que, si hagués estat un xic músic, no hauria deixat perdre una tonada caçada al vol, i l'hauria traduïda al paper pautat, per a guardar-la al costat dels altres documents folklòrics recollits?* BALDELLÓ, Francesc de P., Pvre., *Mossèn Cinto i la música*, Barcelona, 1953, p. 17. I Casacuberta, en nota a la lletra 65, en què Verdaguer diu que passava estones «fent fressa ab lo piano del Vapor», (p. 168), es mostra d'acord amb el parer de Baldelló. Vid. E., I (65), p. 169.

31. Així: *ell no era músic, però tenia un sentit de musicalitat, especialment melòdic, que l'autoritzava per a llançar-se a la composició de tonades de sabor ben popular, amb destí als seus versos. Dues provatures li coneixem, i per cert, totes dues ben reixides*, BALDELLÓ, *Mossèn Cinto*, p. 33. Per a la història de les dues melodies i llur transcripció, vid. pp. 33-41.

32. SERRA, *Recorts...*, p. 87.

33. O. C., XXVI. p. 44.

34. Diu BOSCH de la Trinxeria: *per fi lo vaig trobar á la vora del riu Tech, sentat sobre un roch; un vell pastor, de samarra y pell de moltó, sentat al costat sèu, li cantava cansons, que mossèn Cinto s'apressurava a notar ab llapis, en són carnet*, CASACUBERTA, p. 165. I SERRA ens dóna la resposta de la dona que havia anat conversant amb Verdaguer durant el viatge en tren: — *O! me preguntava que feiem al poble per la Setmana Santa, en los bateigs, en los casaments, en los funerals, en les festes del Roser, que ho se jo! figuri's amb un viatge tan llarg: jo ja veia que de tant en tant se treia un llapis i escrivia en una llibreta, però qui mal no fa, mal no pensa...*, SERRA, *Recorts...* p. 106.

35. Vid. CASACUBERTA, p. 41.

36. Serra en parlar dels consells rebuts de Verdaguer explica: *me digué que no deixava mai passar ocasió de anotar qualsevol dita, refrany o cançó que sentís, encara que estés segur de tenir-la anotada, puix d'aquí naix devegades la riquesa de les variants en una idea, en una paraula o en un vers*, SERRA, *Recorts...*, p. 116.

37. A inicis del 1866 li ho diu Marià Aguiló, i a la tardor de l'any següent ho diu ell a Manuel Milà. Vid. E., I (9), p. 35, (19), p. 59.

38. BALDELLÓ, *Mossèn Cito...*, p. 51. Bonet destaca en aquest aspecte *l'afinitat del poeta amb aquelles tendències popularistes i apostòliques sortides de l'escola lamenesiana i que impulsaven el catolicisme francès i italià de l'època*. BONET i BALTÀ, Joan, *L'Església catalana, de la illustració a la Renaixença*, Publ. Abadia de Montserrat (Abat Oliba, 34) Abadia de Montserrat, 1984, p. 495.

39. Podem seguir bé el procés i les influències, quant als goigs, himnes i càntics, en CARDONA, *Els goigs...*

40. El pròleg de Jaume Collell a *Pàtria* ja és un primer avenç important en aquesta direcció.

41. El primer, vençut aviat quant a l'aspecte institucional; però el segon continuat —amb dubtes també continuats— pràcticament fins a la mort. A la base, Bonet ha destacat amb encert la presència de la vocació sacerdotal com a eix vertebrador de la biografia de Verdaguer. Vid. BONET, *L'Església...*, pp. 472-473.

42. En llegir els seus relats dels viatges que féu a la costa d'Àfrica i per Europa, l'aspecte d'etnocentrisme més fort que hi trobem és el de valorar-ne l'acostament o l'allunyament envers la religió catòlica; sembla reactivar el Llull de l'universalisme cristià.

43. Als versos finals de «Los dos campanars» confronta Verdaguer la poca durada de les obres humanes i la volubilitat de llur caràcter amb la permanència de l'obra divina: *Lo que un segle bastí, l'altre ho aterra,/mes restas sempre'l monument de Déu:/y la tempesta'l torb, l'odi y la guerra/al Canigó no'l tiraràn a terra,/no esbrancaràn l'altivol Pirineu O.C.*, p. 197.

44. Vid. GUILLEUMAS; *Ramon Llull...*, capítol II. «La coneixença de Ramon Llull per Verdaguer». Diferencia les poètiques lulliana i verdagueriana, i centra la influència de Llull sobre Verdaguer en una obra de Llull, el *Llibre d'Amic e Amat* (copiat per ell), i en tres aspectes, *el de poeta místic excels, el de l'home de dolors i el franciscà*, pp. 69-70.

45. Ibidem, p. 43.

46. Per a Jaume I, vid. el providencialisme en el poema «Don Jaume a Sant Geroni» (1881), a *O.C.*, VIII, pp. 175-178.

47. El poble arrela com un arbre a la terra (Vid. *O.C.*, XXVI, p. 10), i la llengua és la vida del poble: *Per arrencar la llengua a un poble, cal abans arrencarli la vida O.C.*, XXVI, p. 33.

48. Així, a l'«Oda a Barcelona»: *y un poble que creu no pot morir*, i *Qui enfonza ò alça'ls pobles, es Deu que'ls ha creat O.C.*, VIII, pp. 24 i 25.

49. CASACUBERTA, p. 243.

50. Vic com a capital de la muntanya (*E.*, I (6), p. 26 i (31), p. 93, n.3) o reina de la muntanya (*O.C.*, VIII, p. 141).

51. *E.*, I (7), p. 28, (28), p. 82 i (92), p. 225; IV (407), p. 166. També Londres és Babilònia (*E.I.*, I, p. 295), i París (*E.*, IV (407), p. 167, n.2, i *O.C.*, VII, pp. 158-159.

52. Un dels moments de confrontació més aguditzada entre Catalunya i Castella es dóna en el poema «Lo Farell», escrit després de l'anada a Madrid, en comissió, a lliurar l'anomenat «Memorial de greuges» al rei, el 1885. Vid. *O.C.*, VIII, pp. 144-148, i RIQUER/COMAS/MOLAS, *Ha. Lit. Cat.*, VII, p. 266, en què es dóna una variant primitiva més dura encara.

53. Per la importància de la definició de l'essencialitat catalana en la contraposició amb la castellana, en tot el procés de formació de les ideologies nacionalistes catalanes al segle XIX i primera dècada del XX, vid. LLOBERA, Josep R., «La idea de Volkgeist com a element definidor. La formació de la ideologia nacionalista catalana», a *L'Avenç*, n. 63 (B., setembre 1983), pp. 24 [650]-35 [661].

54. Així, el paper de Lleida, amb el seu culte a la Verge —i la celebració anual del certamen marià—, com a ciutat fronterera que pot ajudar en aquesta regeneració. Vid. *O.C.*, XXVI, p. 69.

55. És prou coneguda la relació de Verdaguer amb els escriptors provençals i el mestratge i l'amistat de Mistral. Als ulls de mossèn Cinto i des de la seva concepció moderada del moviment català de Renaixença, les semblances eren indubtables. Cf. *E.*, IV (403), pp. 157-160. També Mistral el veu en la seva línia. Vid. *E.*, V (460), p. 16.

56. Enfrontament en el passat, a «La batalla de Lepant», *O.C.*, VIII, pp. 84-89.

57. Vid. *O.C.*, VII, pp. 67-68.

58. Aquest és el paper de l'excursionista, l'antiquari, l'erudit, l'artista, el poeta i el publicista de seny, com a home-pont, segons ens explica mossèn Collell al pròleg de *Pàtria*. Vid. O.C., VIII, p. 9.

59. Les dues referències es troben respectivament a O.C., VII, pp. 153-155, i XXVI, pp. 45-47.

60. Diu Verdaguer: *Lo renaxement poètich en Cataluña y Provença es provinden-*

cial, nos deya, no fa gayre, a París, l'autor de Mireio. No posèm, donchs, entrebanchs a la mà de Deu que les ha desvetllades a un temps O.C., XXVI, p. 47.

61. Expressa aquesta opinió respecte a Bartrina, seguidor català del corrent negatiu, segons Verdaguer. Diu que si en lloc d'inspirar-se en aquell corrent s'hagués inspirat en la fe (*lo cor nos ho diu) hauría cantat mellor y hauría cantat més temps*, E., III (Apèndix I), p. 262.

62. *O.C.*, XXVI, p. 45 i pp. 46-47.

63. Curiosament, Verdaguer llegí Hugo i Lamartine però dubtem que llegís res de Zola (l'escàndol n'hi féu la imatge). Cf. supra, p. 3. Quant a la influència de Lamartine i Hugo, vid. CARDONA, Osvald, *De Verdaguer a Carner*, Ed. Selecta (B.S., 286), B., 1960, pp. 13-66.

64. *O.C.*, XXVI, p. 45.

65. Influència ja exercida sobre els qui seran professors de Verdaguer al Seminari, com el professor de Retòrica i Poètica, Ramon Cortès, o el de Ciències Naturals, Josep Giró i Torà. Casacuberta dóna diverses dades sobre aquesta valoració induïda i després tan fructífera (vid. CASACUBERTA, pp. 43-44). Joaquim Molas m'ha recordat aquesta possible mediatització respecte a Verdaguer.

66. Vid. MIRÓ, Maria Mercè, «La Pre-Renaixença Vigatana», a *Ausa*, XII/118-119 (Vic, 1987), pp. 269-275.

67. A les etapes posteriors, crea a Barcelona un *tertium quid*, que vol ser reconciliador i esdevenir majoritari, entre l'integrisme-carlisme i un sector amb tendències liberals. Vid. PÉREZ FRANCESCH, Joan Lluís, «Estudi preliminar», a TORRAS I BAGES, Josep, *L'Església i el Regionalisme i altres textos (1887-1889)*, Ed. La Magrana/ Diputació de Barcelona (Clàssics del Nacionalisme Català, 12), B., 1985, —pp. V-XLI—, pp. XIV-XV.

68. Vid. la història de la revista i el seu ideari a RAMISA, Maties, *Els orígens del catalanisme conservador i «La Veu del Montserrat» 1878-1900* (pròleg de Joaquim Albareda i estudi preliminar de Josep M. Fradera), Eumo Ed., (L'Entorn, 7), Vic, 1985.

69. FRADERA, «El vigatanisme en la transformació de les tradicions culturals polítiques de la Catalunya muntanyesa (1865-1900)» a RAMISA, *Els orígens...*, —pp.19-52—, p. 39.

70. Vacillants de primer i oposats obertament després que Almirall publiqués *Lo Catalanisme* (1886). El 1887 Torras i Bages publica la sèrie d'articles «L'Església y el Regionalisme» en la concreció de l'alternativa ideològica. Vid. l'estudi de Pérez Francesch (supra, n. 66) per al paper exercit per Torras i Bages.

71. Collell insisteix, en el pròleg de *Pàtria* (1888), que Verdaguer és el do donat per Déu a Catalunya: *es lo gran dò, l'inestimable present que Deu ha volgut fer a la Patria catalana en lo moment històrich d'un renaxement sense exemple, O.C.*, VIII, p. 11.

72. Vid. els poemes «Cançó del rayer» i «La puntayra» a *O.C.*, VIII, pp. 36-39 i 62-64.

73. Aquest serà el panorama a l'any 1901, amb la creació de la Lliga regionalista com a partit (amb Verdaguer i Callís entre d'altres vigatans) i el suport ideològic d'Unió Catalanista, en què Torras i Bages té un paper destacat.

74. En lletra a Collell, a l'agost de 1891, a més de recomanar-li la realització d'un ritual individual de benedicció de les medecines per augmentar-ne l'eficàcia, generalitza: *la benedicció del sacerdot es la benedicció de Jesucrist, ho purifica tot. Avuy molts pagesos sembrant lo blat, sembran ab ells la maledicció, lo herbejan ab la maledicció y l cullen ab ella. Y seria estrany que en lo pa s'hi sentís la banya de cabra?*

Avans, que no's blasfemava pas la meytat d ara, per les festes de santa Creu y sant

Pere martri se posava tot resant un brot d olivera en cada vessana (jo ho he fet molts anys), y l senyor rector, que cobrava l delme d aquells blats, tenia interes en beneirlos com cal. Ara l interes que hi te ni l veu ell ni l veuen sos parroquians; y Deu fassa que avans de gayre ni s toque á bon temps, perqué a la ciencia sense Deu no li convé, y no s pot disgustar a la ciencia E., VII (873), pp. 228-229.

75. En el discurs a Sant Martí de Provençals, el 1886, critica el pas d'agrícola a industrial: *aquest poble laboriós, que d'agrícola's torna industrial, retirantse dels amples y sanitosos camps per encofurnarse en la fàbrica, hont se respira l'ayre viciat y's veuen lo cel y les terres y la mar per les enllorades vidrieres d'una finestra esquifida. Les cançons ajuden a treballar. Si hi hagués entre vosaltres algun llaurador, si hi hagués alguna dona del temps en que filaven al torn, vos ho diria millor que jo. O.C.*, XXVI, pp. 44-45. I hi insistirà el 1897, en plena tragèdia: *lo predicar lo retorn al camp, al terrer nadiu y a la vida tranquila del mas als que ilusionats se n'allunyen, es no solament una gran obra de caritat y de pietat cristiana, sinó també una obra de patriotisme. Sí: Catalunya guanyaría tant com la religió si fos possible aturar l'emigració de les montanyes, y encara més si'ls rius de gent que venen cap avall poguessen girarse cap amunt, O.C.*, XXVI, p. 244-245.

76. Coincidim plenament amb la visió de la caritat verdagueriana donada en Torrent i Fabregas, Joan, «Les diferents interpretacions de la caritat en el drama de Verdaguer», a D.A., *Verdaguer* Ed. Franciscana (Criterion, 2) B. Sarrià, 1959, pp. 101-121.

77. Vid. Condeminas, *Els exorcismes...*, p. 8 i p. 44, especialment.

78. Serà el convenciment de rebre una *revelació sobrenatural privada* de Déu i de la Verge el fonament de l'actitud de Verdaguer en aquesta darrera època. Vid. Bonet, *L'Església...*, pp. 503-541.